

הימים האחרונים של גיטו ורשה

מתוך: ילקוט מורשת, חוברת כ"ו, נובמבר 1978

צביה נולדה ב-9 בנובמבר 1914 להוריה יעקב-יצחק וחייה לבית לובטקין בעיירה ביטן אשר בגלילות פולסיה שבפולין. בבית הספר רכשה את הלשון העברית. מנעוריה היתה חברה בתנועת הנוער הציונית-סוציאליסטית "פרייהייט". הכשרתה החלוצית בלוצק ובקילין. חברת מרכז "החלוץ" ומרכז ההכשרות. היתה פעילה לאיחוד "פרייהייט" עם "החלוץ הצעיר". צירה בקונגרס הציוני בז'נבה ב-1939. בראשית מלחמת העולם השנייה היא כפולין והופכת לאחת הדמויות המרכזיות של התנועה החלוצית. מגיעה מלכוב שבידי הסובייטים חזרה לוורשה שבשטח הכיבוש הגרמני. חברת המפקדה של הארגון היהודי הלוחם. מלוחמי המרד בגיטו ורשה עד לסיומו. במאי 1943 יוצאת עם אחרוני הלוחמים דרך תעלות הביוב לצד הארי. משתתפת במרד הפולני. מהפעילים ביותר לאירגונה מחדש של התנועה החלוצית. עלתה לארץ ישראל ביוני 1946. בוועידת הקיבוץ המאוחד ביגור מביאה את דברי עדותה על הכליון והמרד. לאחר המלחמה בין היוזמים המקימים את הגרעין הראשון לקיבוץ לוחמי הגטאות אליו השתייכה עד ליומה האחרון – ה-11 ביולי 1978.

האויב הצית את הגיטו, תחילה מן האוויר, בפצצות-תבערה ממוססים, ואחר כך שילח אש בארבע פינותיו, בוטח שאש קטלנית זו תסיים בחנק-שריפה מה שלא הצליח לבצע בקרב פנים-אל-פנים. אף על פי כן התברר גם לו כי אין זה קל כל כך לחסל את העם הזה. בכוחות חיים אחרונים חיפשו יהודים מפלט, התרוצצו בין החרבות והלהבות. האש הניסה אותם מן המחבואים ומן הבונקרים התת-קרקעיים. רבים נשרפו חיים ונחנקו בעשן, אבל רבים – גברים, נשים וטף – הגיחו מבטן האדמה, עמוסים שיירי אוכל, סירים וכסותות. תינוקות נישאו בחיק אמותיהם, וגדולים מהם נגררו בעקבות הוריהם ועיניהם – תהומות עצב ויגון, צער ומבוכה וזעקה לישע. וכולם נעו וחיפשו מפלט מאחורי כל חומה, בחביון חורבות שכבר לא יכלו לבעור יותר, בפינות שהאש עדיין לא להטה שם כל כך. מי יתנה את עוצמת היגון, את האימה הגודלה של עדת היהודים בלהבות!

הגיטו בער. ימים ולילות היה אחוז להבות, והאש ליחכה ואכלה כל בית. בית אחר בית, רחוב אחר רחוב עלו על המוקד. עמודי עשן תימרו וניצוצות ניתזו והשמים עטו נוגה אדום, מבעית.

ומקרוב, מעבר לחומה, שטפו החיים כתמול שלשום. אנשים, אזרחי הבירה טיילו, שיחקו, התהוללו וראו מקרוב את עשן הלהבות ביום ואת האש בלילה. קרוסלה התנוודדה וילדים נעו והגו בה להנאתם התמימה, ובחורות-כפר שנודמנו לעיר הבירה אף הן באו לכאן, נתערסלו בקרוסלה, וראו אגב כך את הלהבות וידעו ש"היהודים בוערים". הרוח השיבה עליהן מפיה הלהבות העשנות. ניצוצות ניתזים אחזו לפעמים בבית מעבר לחומה, אבל שם כובתה האש מיד, ואילו כאן, בגיטו, לא חש איש להציל. הכל בער ואין מכבה.

בער גיטו ורשה, הגיטו של הגדולה בקהילות ישראל באירופה, ובתוכו עוד פירפרו שרידי היהודים – והם מנו עדיין רבבות – פירפורי גסיסה אחרונים. רק לפני ימים מספר אמרו הגרמנים לחסל שארית פליטה זו, לשלח את היהודים הנותרים בקרונות המוות לטרבלינקה כשם ששלחו לפני כן מאות אלפים באין מפריע.

לא אשכח אותו לילה שהגיטו ניצת כולו, מכל עבריו. הגחתי ממחבואי והנה **אור כאור היום**. האור הרבה היכה בתמהון. על סביבי נפץ להבות משתוללים, שאון מפולת, שמשות מתרסקות ותמרות עשון עולות עד לב השמים – והאש פושטת ואוכלת, פושטת ואוכלת...

הימים ימי ראשית מאי 1943. בחוצות שם, מעבר מזוה, בוודאי נושם הכל בבשורת האביב, ולנו כאן ערוך המוקד. המוני יהודים, שיירות גדולות וקטנות, עדיין מהלכים בחשאי, עוברים בזהירות מחצר לחצר, עוקפים את הלהבות. בית בוער באגפו האחד, ואילו באגף השני לא נגעה עדיין האש ואפשר לטפס שם ולעבור בפרצותיו. תחילה היינו מהלכים מבעד לעליות, וזוהלים מפירצה לפירצה וכך עוברים רחובות לאורכם מבלי להיגלות לעיני הגרמנים, העומדים מעבר לחומה ויורים בכל יהודי עובר ברחוב. עכשיו בערו העליות. המשכנו לעבור מבעד לפרצות ממרתף למרתף, ואחר כך שוטטנו פשוט בין החרבות, עוקפים את האש ככל האפשר. החום ליהט בפנים, בעיניים; יש שהעשן שם מחנק, סביבך ניתזים ניצוצות ואתה חותר ועובר, וכל שיירה שמבחינים בה פותחים עליה באש. אבל הקץ לא הקיץ עדיין.

גוש הבניינים של מילא 7 עומד בגיטו בצומת רחובות ומבואות, ובמנוסת הבהלה שבליל הבעירה המתה החצר המוני יהודים מבקשי מפלט. החצר גדולה ורחבת ידיים והאש עדיין לא אפפה אותה מכל עבר ולא חדרה פנימה. כל שיירת היהודים או קבוצת לוחמים, התועה ומשוטטת בגיטו, נקלעת אליה וחונה בה. כך נתכנסנו מכל עבר ונפגשנו מאות לוחמים, מרבית הפלוגות אשר הגיחו מעמדותיהם ומדירותיהם, יגעים מתוחים והמומים. רבצנו על הקרקע ובחלל ריחפה השאלה שמעה לא היה לה: **ומה עכשיו?** מסביב רחש הגיטו רחש אין-מוצא. מדי פעם נכנסת לחצר חבורת יהודים על צרורותיהם הדלים, טף ונשים עמהם. חיפשו מפלט מהאש, נתקלו בנו, נצמדו אלינו כאל עוגן הצלה. צנחנו בפנית החצר. והם, יש שפרשו אלינו כפיים מתחננות: טייערינקע, ווהין? רחיימאים, לאן?

מאות לוחמים היינו ועמנו חברי מהמיפקדה, מוקפים אלפי יהודים. שוחחנו, נועצנו מה לעשות. כולנו אובדי עצות, מוכי מבוכה, כל התוכניות נהרסו. חלמנו על קרב פנים-אל-פנים, קרב אחרון אשר בו ידענו, נוכרע על ידי האויב, נוכרע בקרב ממש, אבל האויב ישלם בדמו, דם רב, מחיר אובדנו. אבל הנצחון הראשון על האויב הפתיענו, השכירנו ועם מנוסתו פעמה בלב הרגשת גאון: לא על נקלה יכריע אותנו! כדי לצוד את היהודים הן מוכרח הוא לכבוש בית אחר בית, ואת זאת נכביד עליו. על כל בית נילחם, ניאבק ועל כל בית יוגר דמו. בסתרי חרבות ארכנו, ציפינו לבואו. אבל הוא נרתע ממלחמה זו, התחמק מקרב פנים-אל-פנים ושילח בנו את האש מרחוק להשמידנו. לזאת לא פיללנו.

כל התוכניות נטרפו. מה איפוא לעשות? ישבנו עשרות לוחמים באפולית הערב, נשקנו עלינו, מוקפים המוני יהודים, קשובים, דרוכים – כלום לא אחד במאי היה אותו יום? והרגשת האחריות רבצה כנטל כבד על הלב, על המצפון, ולא נתנה דמי.

רחש-לחש של עדת יהודים צמודים, צפופים, גחונים, רועדים, מצפים למילת-ישע מפי הלוחמים, ואילו אנו עצמנו אובדי-עצה. מה נאמר להם? מה נאמר לעצמנו? מה איומה ההרגשה של אוזלת-יד, מה נוראה תחושת האחריות של לוחמים עברים אחרונים, נואשים! הן לא נחזיק מעמד ימים רבים באש מכלה, בלא מזון, בלא מים, בלא נשק. צריך לחוש מיפלט – אבל לאן? וכיצד?

תוך כדי שיחה מתייצב בחור ומספר שהוא יודע מוצא דרך תעלות הביוב לצד הארץ, והמוצא בקירבת תלי-חורבות שבהם אפשר למצוא מחבוא לפי שעה. הוא נוסך בנו מבטחוננו שאם נלך מאורגנים, בקבוצות מזוינות, נצליח להבקיע לנו דרך.

מהססים, שוקלים בדבר, דנים, ובאין מוצא אחר נופלת ההכרעה: **נלך!** להילחם אין אפשרות עוד. האש תדון אותנו לשריפת-חנק או תסגיר אותנו ישר לידי האויב. אבל מה יהיה שם בצד הארץ? הן גם שם הכליון ודאי הוא. מן הפח אל הפחת. **יחידים** אולי יצילו את נפשם, **יחידים** אולי יצליחו להימלט, אולי לא ניתפס כולנו בכף. אבל כל האלפים שסביבנו, הנכונים ללכת עמנו, לצאת בעקבותינו, יהיה אשר יהיה, ובלבד לא להיפרד מאיתנו, מה יהיה עליהם?

ובכל זאת עוד מעכב ההיסוס, משהה. מחליטים לערוך לפי שעה נסיון ומטילים על שתי חברות ושני חברים בעלי קלסטר פנים ארי ומורה הדרך איתם לצאת בתעלות הביוב ולבחון את הדרך. בשוב מי מהם נחליט אם להמשיך או לא. יוצאים החמישה והציפיה לשובם נוקבת ומחלחלת בנו, הנשארים. אל החצר באות שיירות נוספות. נבוכים, שואלים, מתלחשים, מקשיבים, ואף הם נשארים כאן לצפות, מצרפים גורלם לגורל העדה.

רוחש והומה כאן גוש האדם הגדול. בכי ילדים, אנקת חלשים, גניחות. מעבר מזה לשונות אש ומעבר מזה כתלים עשנים. מישהו בא ופרוסת לחם בידו ורבים מסתערים עליה לזכות בפיזור.

שעות חולפות. העדה הגדולה משתתקת. נפש העם מתעטפת בציפיה, ברעב, בבקשת רחמים. רק אנחה בוקעת לפעמים ועולה. קבוצת לוחמים שרועים פותחת חרש בשיר. תוגת נואשים הומה בחלל.

לאחר חצות חוזרים רק שניים מחברי המשלחת אל הצד הארץ. מורה הדרך ועמו טוביה בוז'יקובסקי. מסיפורם מתברר שעברו את הדרך בתעלות הביוב בשלום והגיעו למוצא. בקושי פתחו את המכסה. טיפסה חברה אחת ועלתה. שירבבה ראשה החוצה, אל הרחוב. הרחוב דמם, לא נראה איש. הגיחו ויצאו מתעלת הביוב, תחילה שתי הבחורות, אחריהן אחד הבחורים והסתלקו וצעדיהם החרישיים נבלעו בדממת הרחוב. לאחר רגעים מספר, בעוד טוביה ניצב בפתח ותחתיו, על סולם הברזל, מורה הדרך, ניתכו עליהם יריות והם קפצו פנימה וחזרו. מה גורלם של אלה שיצאו לפניהם – **אין יודע**.

לימים נודע לי ששתי החברות נתפסו בידי המשטרה הפולנית, והבחור שניסה להימלט נהרג במקום. זהו המצב. נשתררה דממה. מה נאמר, איפוא, איש איש לעצמו, ללוחמים, ליהודים החרדים, המצפים סביב? תוכנית היציאה ההמונית בטלה. אין ברירה אלא להישאר, לפי שעה, בתוך הגיטו הבעור ובו לבקש מפלט.

נערך מיפקד הלוחמים וניתנו הוראות לפלוגות להתבצר בבונקרים מוגנים מאש ובחורבות הבתים, שהאש כבר כילתה אותם. אמרנו את דברינו לכל היהודים שיצאו לבקש מקלט של ארעי. אבל הם לא משו מאיתנו ורבים נטפלו לפלוגות ויצאו בעקבותיהן. בנפש הלוחמים הוצק בטחון-מה. אחיזה כלשהי על פי תהום. נתפזר העם לתור אחרי מקומות מחבוא, בבונקרים ובחורבות, ורבים חסרי מקלט נכנסו לחנות בשעות היום בתוך תעלות הביוב, כדי לצאת מהן לאוויר העולם עם לילה.

והקץ לא הקיץ עדיין. להבות ועשן ליחכו את בתי הגיטו, אבל במעמקי האדמה, בבונקרים, עדיין לא נחנקו כל החיים, ואף המערכה עדיין לא תמה. ובלילה עוד פעמו ביתר-שאת חיי יהודים בחוצות – על **המשואות**.

חשיכה גמורה שוררת בממלכה התת-קרקעית, בבונקר הראשי של הארגון היהודי הלוחם, במילא 18. בחוץ נוהר בוודאי יום אביב יפה, אבל בבונקר נתהפך הגלגל. היום היה ללילה והלילה ליום.

המהלך בשעות היום על המשואות לא היה יכול בשום אופן להאמין שמתחת למפולת הגדולה סביב, בעבי החרבות הללו, בעומק של מטרים אחדים, יושבים, או נכון יותר שוכבים, מאות בני אדם, בני-תמותה, נושמים, משוחחים, ערים וישנים, חולמים ואולי גם – מאמינים. החרבות דוממות, אילמות. גם קרן אור אחד לא תחדור פנימה. אין חליפות אור וחושך. רק השעון מספר כי שם בחוץ שוקעת השמש והלילה רד. ומשירד הלילה בחוץ, ובעיר הגדולה שמעבר לחומות הגיטו משתררת דומיה, והאזרחים מתכנסים לבתיהם, מתעוררים חוצות הגיטו העשנים. השוכבים מתנערים מיצועיהם, חולצים את העצמות, מגיחים מן הבור ויוצאים, ומצב הרוח עולה: **עוד יום עבר**.

הכמיהה לאור היום אינה באה על סיפוקה. אבל אפשר קצת להתנועע. אתה רשאי לנשום אוויר חוצות, ולו גם אוויר הגיטו שמשואותיו עדיין לוחשות ועוממות... אפשר להיחלץ ממצב הקפאון, ועוד מעט וגם קערת המרק, מנת האוכל היחידה, תוגש לכל.

ואף אנו הלוחמים מתנערים לפעולות. רבה התכונה לקראת הלילה. עוד יש מה לעשות! מכאן יוצאות הפקודות לרחבי הגיטו, יוצאים המקשרים לשאר הפלוגות בבונקרים, והוראות שלוחות לחוליות-סיוור וביולוש ולפלוגות-קרב. ואולי עוד אפשר למצוא טלפון נידח כדי להתקשר עם החבר בצד הארץ (לפני השריפה התקשרנו לילה-לילה, אבל האש ביערה את כל הטלפונים), להודיע לו מה נשמע אצלנו, לשמוע משהו משם, ולמען השם שישלחו ויהיה מה את הנשק... מישהו יוצא בסמוך לחומה, לפתח המנהרה, אולי יבוא אות משם, מעבר מזה, כמובטח. אלה יוצאים לחטט ולנבור בבונקרים נטושים, למצוא מעט טרף, ואולי בדל סיגריה. בחוץ מבשלים כבר את המרק בדוד ללא חשש מפני העשן העולה כביום. פרוסת לחם כבר לא באה אל פינו ימים רבים. וכי זו מניין?

רק לפני ימים מספר עוד היינו שולחים פלוגות-קרב לארוב לגרמנים שלא העזו להיכנס לתוך הגיטו בסך ובגלוי, אלא היו מסתננים באין רואה ואחד-אחד. מבעוד יום היו בחורינו תופסים עמדות במחבוא החורבות, מטפסים ועולים במרומי בית הרוס, צופים מבעד לפירצה ומצפים. שעות היית רובץ שם, סביבך דממה כבושה, שמים נוהרים בראשית אביבם, שמש מאי כבר מלטפת לאחר צינת החורף, וטוב היה לפעמים לשכב כך לחוש ביד את נועם הלטיפה של האקדח, לעצום לרגעים את העיניים ולהרהר על עולם רחוק וטהור שלא זוהם ברצח, במשטמה ובדם, ועל ארץ רחוקה ויקרה ללב, שמי יודע אם תזכה ותראינה. כי מי יודע מה יקרה באותו יום, ואם תזכה גם למחרת היום בשעה יקרה כזו להוסיף ולנשום.

רבים, רבים בינינו היו מתפרצים לצאת לעמדות הקרב הללו, ובלבד להיפטר מן השכיבה בבונקר החשוך והמחניק כל שעות היום. בחרבות סמוכות נעים צללים, כל הלילה הם נעים כאן, צללי יהודים שיצאו אף הם מתוך האדמה מפה ומשם, לנשום מעט אוויר, להיפגש עם קרובים וידידים, לבקש טרף-מה לפיהם ולתהות על הבאות. חבורות-חבורות הם עומדים בחצרות, ראשיהם מורכנים זה אל זה, לוחשים-רוחשים, אבל מדי לילה הם פוחתים, היהודים.

באפולית אתה חש שהחבורות המשחירות שבפנים החצרות קטנות והולכות, מתמעטות והולכות. עדת היהודים בגיטו נספית, מתמעטת וכלה.

גרמנים בל ייראו כל שעות הלילה. לא יהינו לבוא. רק משיאיר השחר מתחיל לילנו. חוזרים אנו וזוחלים פנימה, אל הבונקרים. הפלוגות והשליחים חוזרים מבסיסהם, ואז, בהאיר היום, מתחילים לנוע כאן משמרות הגרמנים, הם מרחחים ככלבים שוחרים לטרף: היכן מסתתרים היהודים הארורים הללו, **אחרוני היהודים**? כל עוד שרד יהודי אחד הנושם עדיין אוויר הבונקרים העבש, אין דמי להם, למתועבי אדם אלה.

עם שחר מתחיל בבונקר הלילה. עירומים למחצה משתרעים זה לצידו של זה על הסחבות לנמנם מעט, אבל הרחש אינו פוסק. המחנק רק והאוויר דחוס, מסואב. מתהפכים על המצב, נרדמים ומקיצים חליפות. בצהרי היום מתחיל הבונקר להתעורר. החשמל מזלף את אורו המת. מוסיפים לרובץ, אבל בפינות קולחות שיחות, בעיקר של הלוחמים. יש וגם בעצם היום מגישים משהו לטעימה, פתיית מצומקים, לא-מבושלים – הבישול אסור ביום – לכרסום, להרגעת הקיבה התובעת. השעות חולפות-עוברות, זוחלות בכבדות איומה, ודרי הבונקר מוסיפים להתגלגל על פני הקרקע, והציפיה לשעת הערב נוקבת ואוכלת בכמיהה מוזרה.

בער הגיטו ואופל. מנותק היה לגמרי מהעולם כולו ונדון למות-רעב מתוך גסיסה ממושכת. משך שבועות לא טעמו האנשים טעם לחם ורק מנת המרק הדליל, שהיו מבשלים בשעות הלילה, קיימה איכשהו את הגוף שתשש והלך. בלילות, משיצאו החוצה, נפגשו יהודים שוכני בונקרים שונים וסיפרו זה לזה חדשות, סיפרו על בונקרים שנתגלו ונפלו לידי הגרמנים. מישהו שניצל בנס עמד עכשיו בלב חבורה וסיפר בחשיכה סיפור זוועה כיצד עטו הטורפים על הבונקר וצדו תושביו.

לגרמנים היו שיטות שונות לגלות את מבואות הבונקר. פעמים נשאר במחבואי חורבה לבל ירגישו בהם, עמדו לילה תמים ללא ניע, הקשיבו לשיחות, ראו מהיכן יוצאים ונכנסים, ולאחר לילות תצפית באו והבקיעו פנימה. לגילוי המחבואים השתמשו מדי פעם בפעם גם ביהודים עצמם. תפסו יהודי רעב ומצומק, שאבד צלמו, צל אדם, נרדף ככלב ומעונה, כוחותיו כבר אזלו לחלוטין, וכוח אין כבר לא לחיות ולא להתנגד. והיו משדלים אותו: ספר לנו היכן כאן בונקרים והיו לך חיך לשלל. ולא – עיניי ויסורים יהיו מנת חלקך. נמצאו יהודים שהלכו – פחד אלוהים בעיניהם – וגרמנים אחריהם.

ומדי לילה חשת שהיהודים פוחתים, כלים והולכים לעינינו. בעוברך בגיטו נתקלת לא אחת בגוויות מתים המתגוללות זה ימים בחצרות, בקרן רחוב, בצידי מפולת. כבר הכרתים וידעתה היכן הם מוטלים, ובצעדי בחשכת הלילה החרדתי לבל איתקל בהם. פה גוף שרוף של אישה ושם מוטלת משפחה שלמה – אב, אם וילדיהם השניים. להקות עורבים היו פושטות ויורדות על הגופות ועינינו ראות. הפחד מפני המתים חילחל בעורקים והיה גדול יותר מהפחד מפני הגרמנים החיים.

יש ואתה מהלך על פני החורבות, דומיה מסביב, ופתאום – אנקה חרישית וכבדה, מה כבדה, מפלחת את הדומיה. אינך יכול להבחין מנין היא באה. אתה גוזן אל האבנים, מגשש ומחפש. לשאול בקול רם – אסור. ומשקרב אל הגונז הוא משתק מפחד הצעדים.

לילה אחד מצאנו אישה ותינוקה. פצועה היתה וכוח לא היה לה לפסוע צעד. הילד גסס. ימים עברו ללא אוכל וללא מים. סחבנו אותה לבונקר סמוך וחבשנו פצעייה. אבל עינתה ההרגשה: הן חסד היינו גומלים עמה אילו ירינו בה ושמנו קץ לחייה אלה.

יש והיית פוגש בגיטו אדם תלוי בגובהי קומת בית שרוף, נאחז על גבי קרש או זיו, עיניו בלהות, אינו יכול לרדת, וכך הוא תלוי מוקע כדחליל-אדם. מכוח הפחד הוא רץ והעפיל למעלה, וצריך לעמול שעות מרובות, כדי להוריד משם את היהודי האומלל.

לא אחת התחננו לפנינו אנשים: שימו קץ לחיינו, הרגונו הרוג! והגם שחשבנו שהצדק עמם, לא היה כוח לקפח חיי אדם מישראל. רבים היו שעתם נטרפה עליהם מהפחדים והיסורים והתרוצצו סביבנו. איומה ונוראה היתה אוזלת היד אל מול מוראים אלה.

באחד מאותם הימים פקדתי את הבונקר של אברהם גפנר. והנה, אהה, קידמתני דממת מוות. ריק היה, אין איש. גם עליו ויושביו, בתוכם גפנר, בעל הלב היהודי החם והרחום, על כולם עברה הכוס.

ראוי הוא, אברהם גפנר, שיסופר בו. בשעתו, מעשירי קהילת ורשה היה. מנשואי הפנים בתוכה. בימי הגיטו עמד בראש המוסד לאספקה שקם על יד היודנראט. אחר כך פקעה מרותו של היודנראט עליו והיה למוסד כמעט עצמאי. כאן נתרכזה האספקה הדלה שניתנה לגיטו על ידי הגרמנים. המעט הזה שימש מסווה למצרכים הרבים שהוברחו מהצד הארי. מחירי המזון גבוהים היו והמוסד צבר הון. גם מעובדי המוסד היו שספסרו במצרכים, אגרו מזונות ועשו רכוש. גפנר היה מן היחידים שדאג לשוות למוסד אופי ציבורי נאמן לתכליתו – לסייע בהצלת המוני היהודים בגיטו מחרפת רעב. דאג לבתי ילדים ויתומים, למטבחי-עם, לארגונים ציבוריים; ואף תנועתנו, תנועת החלוץ, ידעה להוקירו. לא דבק בו אבק של שוחד והנאה עצמית. את רכושו הרב בכסף ובגדים חילק לדלת העם, וכשיצא נקי מנכסיו עדיין היה מהלך ברחובות הגיטו ומחלק מהצידה השמורה עמו לילדים שהתגוללו בראש חוצות, פושטים יד ומתעטפים ברעב. מהבודדים היה מבני גילו ומעמדו שגילה הבנה עמוקה לנוער היהודי, שקרא לעמידה ולהתגוננות, ועוד בראשית הדיונים על הארגון היהודי הלוחם אמר: אני זקנתי, אך כמה שיהיה בידי אסייע בידכם. לכו ועשו.

המוסד לאספקה התקין לעצמו בונקר רחב ידיים ומשופע במזונות. ועם פרוץ המרד ירדו כל עובדיו, וגפנר עמם, לחיי מחתרת. בסוף אפריל ירדתי לבונקר זה ופגשתי בגפנר כשהוא דחוק ולחוז בתוך המוני העם שמילאו את החלל עד אפס מקום. הוא לא קבל וקיבל את

הדין. הלב המה לראותו בכך. עכשיו כאילו התרפק עלינו וביקש חסותנו. אנו התהלכנו עדיין בהרגשת נצחון, והנשק שבידינו רומם את ערכנו בעיני עצמנו ובעיני יושבי הגיטו ונסך בנו בטחון-מה.

בונקר זה איכסן תחילה כמה מפלוגות הלוחמים וביניהן פלוגתו של חנוך גוטמן. באחד הימים הותקף הבונקר במפתיע על ידי הגרמנים. הם ידעו שכאן מצויים לוחמים יהודים, וצרו עלינו מבחוץ וצרחו: **לצאת!** המצב היה עדי אובד. אבל חנוך גוטמן לא איבד את עשתונותו. פקד על דבורה באראן, חברת תנועתנו, מצויינת בנאמנות, במסירות וביופי, לצאת ראשונה לקראתם; הוא הניח שהגרמנים לא יירו עליה. ואכן, בהגיחה נדהמו הגרמנים ליופיה ולתעוזתה, ובן-רגע הממתם ברימון שהטילה, והם נפוצו מבוהלים לכל רוח. רגעים ספורים אלה נוצלו על ידי הלוחמים, שהסתערו ויצאו מן הבונקר, תפסו עמדות מוגנות בחורבות סמוכות והמטירו על הגרמנים מטר יריות. ארבעה חברים נפלו במערכה זו וגם חנוך גוטמן נפצע, אבל גרמנים אחדים שילמו בחייהם. והעיקר: יהודי הבונקר ניצלו ברובם ממוות. בין הנופלים באותו יום היה גם אברהם אייגר, שבעודו מתבוסס בדמו צעק לחבריו: חבל על האקדח! קחו את האקדח! וכלפי הגרמנים שאג בשארית כוחותיו: תשלמו בעד דמנו השפוף!

למחרת חיפשנו מקלט לחברינו אלה, ומשלא מצאנו נאלצו לשהות עוד יום בבונקר שלהם, ושהות זו עלתה לנו ביוקר. בבואי למחרת אליהם להעבירם למקלט אחר סופר לי, שהגרמנים חזרו ותקפו את הבונקר, זרקו לתוכו רימונים ועשרה חברים, ודבורה באראן בתוכם, קיפחו את חייהם. חנוך גוטמן הפצוע הועבר על אלונקה לבונקר של זכריה ארטשטיין, שם נשאר עד יומו האחרון ונתן את נפשו עם כולם. מבחירי תנועתנו היה, מראשית המרד, מראשי לוחמיו. מופת כמפקד וכחבר. בינו לבין אנשיו שררו יחסי-גומלין מופלאים. על פי חיובו בלבד הבינו מה רצונו ומה פקודתו, ומילאוהו.

וכך הקיץ הקיץ גם על יושבי הבונקר הזה ועל גפנר בתוכם. כשנכנסנו לתוכו לאחר כמה ימים לא מצאנו בו איש. אבל שקי סוכר ומזון עוד התגוללו שם וארגזים מלאים וביניהם חפצי ערך שעובדי המוסד צברו, כנראה, בעסקיהם. הכל נשאר כאן מופקר, ודרי הבונקרים ברחובות הסמוכים היו באים לכאן בלילות, מצטיידים במזון ומחיים את נפשם ונפש אחיהם המתעטפים ברעב.

החרדה אחזה גם ב"מלך" השומפס והריהו מהלך סר וזועף. המצרכים אזלו, חבריו מהצד הארי אינם יכולים להגיע. בגיטו נשרף הכל ואין להשיג דבר. הרעב גובר ומענה. היאוש מקנן בלבבות. מתייפח ילד בככי: אמא, לאכול! ומסביב מתלקח זעם האנשים התשושים, הסרוחים על מצעם, חרדים שמא יגלה הבכי בחוץ את מקום מחבואם.

שרועים הלוחמים על יצועי הסחבות ומהרהרים. שלושה שבועות עברו מאז החל הקרב. בעצם, תמה המערכה. אין כמעט במה ועם מי לערוך מלחמה. הכדורים אזלו כמעט. הרעב מציק. גוויעה איטית, ממושכת צפויה לכולנו. מה יביא עמו המחר? אין יודע. ועם זאת, שקט פנימי. ההרגשה שעשינו מה שהוטל עלינו מרגיעה במעט. מה שיבוא עכשיו לא חשוב בעצם. הסוף יבוא, בזה אין מטיל ספק, אבל **כיצד ומתי?**

כעבור שעות של לחישה ונמנום מתעוררים ומסיחים. בפעם העשרים, בוודאי, מעלים זכרונות מהעבר הקרוב. הערות גוברת. לא נשאר, כנראה, דבר מחוץ לצרור זכרונות גבורה אלה, ומהם מוצצים חיות-ניחומין אחרונה. כל אחד מספר מעלילות הקרב. אחד מספר כיצד קלע בבקבוק ההצתה בדיוק בראשו של גרמני, והלה נתלקח באש, רץ ובווער, צווח ובווער... חוזר ומספר חברים כיצד הופעל המוקש, ואותה חוויה מזעזעת בחזוניה הנוראה למראה ידיים ורגליים של גרמנים מרוסים המועפים בחלל, לכל עבר, ומנוסת הבהלה של הנותרים. מצייני שלישי כמה פחדנים ומוגי-לב הם, שלמראה צילו של לוחם יהודי מרחוק היו נושאים רגליהם ובורחים, ומה רבה השמחה שאחד הבורחים צונח פתאום ומתהפך על הקרקע – כדור של חבר פילחו תוך מנוסתו. ויש שהשיחה נסבה על הארץ הרחוקה, שאיש מאיתנו לא יזכה להגיע אליה, על חייה, על הקיבוץ ועל שליחים משם שהכרנו...

גם בחדר שבו אני שוכבת רעש והמולה. מפעם לפעם אנו משקטים זה את זה ושוב חוזר הרעש וגובר. הנה סר אלינו אורח: אלכסנדר, הוא אדוארד פונדמינסקי, נציג הפפ"ר בוועד היהודי הלאומי בגיטו, מהנדס לפי מקצועו. הוא חש לכאן מרובע אחר, מהשופ האחרון שמשם נלקחו יהודים למוות. הוא מספר כיצד הצליח ברגע האחרון להתחמק, להסתתר בחורבות ולבוא אלינו. אנו שומעים את הקורות האיומות שם ומספרים לו מה עבר עלינו בשבועות אלה שנותקנו זה מזה. בעקבות מכתב כתוב עברית, שאני קוראת בפניו – מכתבו של יצחק שנשלח מהצד הארי – על מאמצי עזרה שטרם הוכתרו בהצלחה, פורץ ויכוח על עברית ויידיש, ציונות וקומוניזם, ובסערת הוויכוח אנו שוכחים היכן אנו נמצאים וקולות נישאים בהתלהבות, עד ש"המלך" איך בהול אל חדרנו להשקית אותנו – הן נמיט, חס וחלילה, שואה על הבונקר שלו. וכשאנו נרגעים, הוא מציע לנו בחיך על שפתיו לסיים בקרוב את הוויכוח שם, בעולם האמת...

אנו חוזרים אל המציאות שלנו, וחוזרת ומנסרת השאלה: מה אפוא לעשות? לא פיללנו, שלאחר שבועות של קרבות מול הנאצים עדיין נימצא בחיים ונצטרך לדון על אחריתנו. בטוחים היינו שהקץ יבוא, והנה ניתנו החיים – אוי ואבוי כיצד ניתנו – אבל נשארו לוחמים יהודים בחיים, וגדולה האחריות לא רק כלפי עצמך, אלא כלפי כל אלה הרובצים כאן סביב, צמודים לנשקם ומצפים למוצא שפתיך.

הקשר עם הצד הארי נותק לחלוטין. לפני ימים מספר שוב שלחנו קבוצות חברים דרך תעלות הביוב ודרך המנהרה שגילינו במקרה, ואין יודע מה גורל האנשים שנשלחו. אנו יודעים מה איומה שליחות הצלה זו אל הצד הארי. חבר שגורלו שיחק לו והצליח לעבור בשלום, משהוא נקלע לרחוב הגויים הריהו מהלך שם בפחד שמא יכירוהו. אין לו לאן להיכנס. הערב קרב ובא, עוד מעט תתחיל שעת העוצר ואסור להלך ברחוב, ובית אשר יתן מחסה ליהודי נמלט ונרדף אין. כל השערים נעולים בפניו. וידידינו מבין הפולנים נבצר מהם עד היום להכין לנו דירות למקלט.

השיחה קולחת ונמשכת, חוג החברים מתרחב. קם ברל ברוידא ומציע לצאת לאור היום עם הנשק, להתנפל בהתקפת-פתע על המשמר הגרמני ליד שערי הגיטו, להכריעו ולצאת היערה. טוען אחר לעומתו: טוב, נניח שנצליח להכריע את המשמר הגרמני, אבל כיצד תגיע ליער דרך רחובות ורשה? ואריה וילנר בא לידי מסקנה שאין מוצא אלא להמשיך ולשלוח פלוגות חברים לצד הארי ולו גם באותן הדרכים המסוכנות ששלחנו עד היום, אף על פי שאין כל ידיעה על גורלם. ברירה אחת אין, מי שיגיע – יגיע, ולו יגיעו שניים מן העשרה – גם כן טוב מלהישאר כאן ולגווע גוועת רעב ומחנק.

קשה ההכרעה.

קל לערער על הצעות אלו, אבל קשה להביא תחתן הצעה יותר משכנעת. גם מרדכי אנילביץ', החש בכל כובד האחריות של המצב, שוקל כל הצעה, אבל, למען האמת, אינו יודע דרך. לבסוף, חוזר טוביה בוז'יקובסקי ומספר שלפני ימים מספר, בבקרו בבונקר ברחוב

פראנצישקאנסקה 22, הוגד לו שיש משם גישה ישירה ונוחה אל תעלות הביוב. אנו יודעים שלא די בכניסה לתעלות, צריך לדעת כיצד להלך בתוכן והיכן לצאת. ארוכה וסבוכה היא רשת התעלות שמתחת לקרקע; יהודים רבים כבר ניסו לחוש דרכן מפלט, תעו ימים ולילות במעבה האדמה, לא מצאו מוצא, וניספו שם ברעב, בצמא ובפחדים. אבל, מוסיף טוביה, באותו בונקר ישנו אדם שמכיר את הדרך. אף על פי כן אין הספקות מרפים, והשאלה העיקרית פתרון אין לה: כיצד יהלכו שם ברחוב הארי ולהיכן ייאספו. והוויכוח נמשך. לבסוף, מאין ברירה, הוחלט לשלוח קבוצה בת עשרה חברים שתעבור דרך תעלות הביוב לצד הארי. עליה לצאת בשעות הלילה, למצוא סתרה בחרבות בתים עזובים. חברים בעלי קלסטר פנים ארי ילכו לבקש שם את חברינו ויחדיו יחפשו מוצא. כל התוכנית עדיין היא בחזקת ספק, כי אין לדעת אם יאות אותו יהודי לשמש לנו מורה דרך בתעלות. בכל זאת הוחלט ללכת, ועלי הוטל לצאת עם הקבוצה אל הבונקר בפראנצישקאנסקה, לנהל שם משא ומתן עם מורה הדרך ולנסות לעבור לצד הארי.

הכנות אחרונות לדרך. מתלבשים, חוגרים את הנשק ונפרדים. בלב נוקבת הרדה: הנתראה עוד אי-פעם? למראית עין – שקט. מחייכים, גם מתבדחים. ידיים לוחצות בכוח ובאהבה. כך היד צמודה לאקדה. יוצאים.

מתחילים לזחול מבעד למבוא הבונקר הצר, המכוסה אבנים. מתפתלים על הגחון כנחש, אחרת אין לעבור. אתה שוכח שלילה עכשיו, ומשום מה נדמה לך שהנה תראה עוד מעט את אור היום בחוץ; רבה הכמיהה לך, לאחר שבועות של לילה. אבל גם בחוץ מלפפת אותך חשיכה. רק אוויר העולם, המלא עשן ופיח, בא לריאותיך ואתה נושמו בפה פעור. שאלות לחש לשומרים: אולי אורבים כאן מקרוב הגרמנים? והשומר עונה בחשאי: משמאל יריות, מימין שקט ואפשר ללכת.

אנו פוסעים בחשאי. הרגליים מחותלות בחיתולי-סחבות להבליע את רשרוש הצעדים. לא אחת אתה נעצר פתאום לקול זגוגיות מתנפצות מתחת לרגליים. אנו פוסעים על החרבות ויודעים שפה ושם, מתחתן, עוד לוחשת גחלת של חיי יהודים אחרונים.

מסביב חרבות, שלדי בתים חרוכים, עיי מפולת. פה ושם מפלחת את החשיכה אש של בית שעדיין בוער ולא אופל. מעניין, כל פעם, מדי צאתך החוצה, קשה להכיר את הגיטו. הכל משתנה בתכלית.

שקט ודמי. רק לפעמים מופרעת הדממה על ידי חלון מתחבט ברוח בשריד של חומה. מוטות ברזל משלד של חנות חורקים, מנקשים. אין נוהגים ללכת ברחובות. שם, מעבר לחומה, אורבים משמרות, צופים פנימה. על כן חתרנו בשבילים מצטלבים על פני ההריסות לאורך הרחובות. אנו מהלכים מתוחים ובזהירות לבלי לעורר שאון, האצבע על הדק האקדה. רק אתמול הופתעה קבוצת סור שלנו על ידי גרמנים שהגיוחו מן המארב. חברינו ענו מיד ביריות, הפילו בהם חללים, אבל גם שניים מחברינו נפצעו פצעי-מוות. בחצרות שבדרך פוגשים פה ושם צללי שרידים, המתעודדים למראה בחורים יהודים המהלכים ונשקם עליהם. בפייהם שאלה: וואס טוט מען? – מה לעשות? האוכל אזל, הכל נשרף. אחר כך הם מספרים בחשאי איך נתגלה היום בונקר סמוך ויהודים-סתם התגוננו בו בנשקם עד הרגע האחרון. אתה חש בקנאתם הצורבת בנו. משום מה הם חושבים שמאושרים אנו, ולבם סמוך ובטוח שאנו נמצא דרך להצלה. אין הם יודעים עד מה חסרי-אונים אנו. מעיקה הרגשת החולשה שאין בידינו להחיש להם ישע. מפטירים דברי נחמה ועידוד וממשיכים ללכת.

אנו קרבים לחומה, זוחלים על הבטן – משמר גרמני אורב מקרוב. עוברים רחוב בדילוג וחוזרים ונבלעים בחרבות.

בדרך למחוז חפצנו אנו סרים לבונקרים של הפלוגות הלוחמות למסור הוראות מהמיפקדה. אני אומרת את סיממת הלוחמים לעומדים על המשמר ונכנסת פנימה, אל זכריהו ארטשטיין. פגישה של חברות. בימי המרד הראשונים הייתי איתו בפלוגתו ואף את בעל הבונקר, שבו שכנה הפלוגה, הכרתי יפה. זכורתני כי כתום יום הקרב הראשון הסתובבנו בחצר נאלבקי 33. עיפיים היינו ומזועזעים, רבים וצמאים. הופיע בחור שהכרתיו במקרה ימים מספר קודם לכן, בבואו אלינו למכור נשק. בחור נלבב, קומוניסט לשעבר. והנה פונה זה אלינו ומזמיננו להיכנס לבונקר שלו. דבר נדיר הוא שיבוא אדם ויכניס מרצונו טוב אנשים נוספים לבונקר שלו, הצפוף בלאו הכי. כאן התגוררה משפחתו העניפה, והוא איש הפעלים בתוכה, מנצה על ענייניה והכל סרים למשמעתו. ראיתי מחלק את המזון בחדרת-אב ואינו נוטל לעצמו אפילו פירור נוסף.

לעולם לא אשכח את קבלת הפנים בבונקר זה, את האחוה הלבבית השופעת, ואנו רעבים ומיוגעים מהקרב, תועי דרך, ללא דעת לאן נחוש מפלט. הוא הבחין במצבנו, השקה אותנו מעט וודקה, שהיתה שמורה עמו בשביל חלשים וחולים, כדי להשיב את נפשנו, ואחר כך גם נתן לנו מעט מאוכלם. כמה נעימה היתה ההרגשה שיש גם עורף כזה, שלב יהודים פועם איתנו.

באחד מימי הקרבות הראשונים נתקלנו בקירבת בונקר זה בשלושה גרמנים הרוגים ותמהנו. ידענו שלא ידנו היתה בהם. לימים סיפר לנו בחור זה, ששעה שניהלנו את הקרב והם רבצו בבונקר, קשובים למתחולל, הגיוחו מתוכו בחורים משלהם, ירו בגרמנים מן העורף והסתלקו.

פגישת חזווה עם חברים בפנים. מספרים חדשות מהחזית, ממה שנקלט ברדיו. לבסוף נשאלת השאלה הנצחית: האם נחלו כבר הגרמנים את תבוסתם האחרונה, ואם עדיין לא – אז מתי, מתי? ...

בדרך סרנו עוד אל הבונקר של הפינקרטובצים. הם, כזכור, אנשי חברה-קדישא, שמשפחת פינקרט הוורשאית עמדה בראשם. הגרמנים "גמלו חסד" עם קברני הגיטו: זקוקים היו להם שביבאו לקבורה את המתים והמומתים – והשאירו בחיים. בית העלמין היהודי היה מחוץ לגיטו, ובאמצעות הקברנים היינו מתקשרים, בימים הראשונים למרד, עם חברינו בצד הארי. והנה עברו ימים מאז יצאו הקברנים ועדיין לא חזרו ואין יודע מה אירע להם. חיכינו למשלוח של הרובים ולידיעות על עזרה – ואין אות ואין סימן. ערב ערב היינו פוקדים את הבונקר הזה – ולשווא. ואף הערב לא מצאנום. היה זה בונקר בנוי בחרבות, משופע באוכל שהיו מביאים משם, מהצד הארי. מישוה מאיתנו שנזדמן לכאן היה זוכה גם להחיות את נפשו בפרוסת לחם שכבר שכח טעמה.

סוף סוף הגענו לבונקר שבפראנצישקאנסקה 22. פגישת רעים סוערת. הצפיפות גדולה כאן פי כמה. לאחר פרוץ המרד נתגלה הבונקר על ידי הגרמנים ורבים הוצאו מתוכו להורג. והמעשה כך היה: יהודי אחד, שהועסק עדיין אצל הגרמנים באחד ממפעלי התעשייה שלהם, בא באותו יום בלויית גרמנים שבטח בהם כדי לחלץ את משפחתו שישבה בבונקר זה. הוא אמנם נטל אמו את בני ביתו, אך לאחר שעות מספר הוקף הבונקר על ידי צבא גרמני. רק הודות לכניסה אל תעלות הביוב ניצלו רבים. כמחצית האנשים מתוך מאות אחדות של אנשי הבונקר נכנסו לתעלה ויד הגרמנים לא השיגה אותם. הם לא שיערו שיהודים רבים חשו להם מפלט. כשהסתלקו הגרמנים חזרו היהודים ונתכנסו מאין מקלט אחר בבונקר זה, אלא ססתמו את מבואותיו הקודמים, צמצמו את חללו והשליכו ייהם על הגורל: הגרמנים ודאי לא יחזרו לכאן, מאחר שבטוחים הם שהעלו בחכתם את כל דרי הבונקר.

אנו מרבים לספר לחברינו חדשות מהועלם הגדול, כיוון שבבונקר זה אין מקלט רדיו. מנהלים משא ומתן עם מנהלי הבונקר, וכן עם אותו בחור שנהירות לו הדרכים בתעלות הביוב, ומחליטים שהלילה יוצאים. הבחור הסכים להצטרף אלינו, להורות לאחד מחברינו את הדרך ולחזור לגיטו, בתנאי שעם הקבוצה השנייה יצא אף הוא לצד הארי.

הכנות אחרונות. מצטיידים במעט אוכל. בתרמילו של כל אחד חתיכת סוכר, חופן פתיתים יבשים, מי יודע היכן ייקלעו היוצאים ואם ישיגו שם דבר מאכל. שיחה אחרונה עם היוצאים, ניתנות הוראות כיצד לנהוג בדרך ומתכנים את תוכנית היציאה. המוצא מהתעלה הוא ברחוב בילאנסקה, סמוך למוצא של חרבות בתים מהפצצת 1939. במחבואי החרבות האלה ימצאו מקלט ראשון. אם ייתקלו היוצאים במשמר, עליהם לפתוח באש ולפרוץ אל החרבות. אהרן ברוסקין, איש פפ"ר, הקרוי בפנינו "פאבל" והלה שיפר, מפעילי עקיבא, שהזותם ארית, ייצאו השכם בבוקר אל חברינו מעבר לגיטו ואנו משננים להם היטב את הכתובות ואת מספר הטלפון של הקשרית פראניה ביאטוס. השאר יחכו לשובם. לבסוף גם קובעים, שמחר-מחרתיים תצא לדרך קבוצת חברים שניה. בתשע בערב יגיעו אל מוצא התעלה ויחכו שם לאות – שלוש דפיקות רצופות – אם הראשונים הגיעו בשלום ואם אפשר לצאת. המוצא מן הביוב הוא באמצע הרחוב ממש, לעין כל, וגדולה הסכנה.

ושוב רגעי פרידה, מי יודע אם לא פרידה לעד. התרגשות עצורה, חנוקה, אבל הלב נלפת. רבות רוצה הלב לומר להולכים, במקרה ויישארו בחיים, שיזכו וגם יגיעו לארץ הנכספת, אבל השיחה נקטעת. מלמולי פרידה ולחיצות יד. בזה אחר זה קופצים החברים מקרקע הבונקר לתעלה העמוקה, שומעים ניתוז המים עם קפיצה. אנו מצטופפים דרוכים סביב החור הפעור. היוצאים מצויידים בנרות להאיר את מחשכי התעלה, ונעלמים... והלב קשוח לצעדים הנבלעים ואובדים בתעלה.

כעבור שתיים וחצי חזרו שני בחורים, ועמם מורה הדרך. הם מספרים שהגיעו עד המוצא, שהו והקשיבו לרחשי הרחוב ממעל. דממה עמדה ברחוב. המכסה הורם, ובזה אחר זה טיפסו בסולם ויצאו החוצה. גם הם, שהוטל עליהם לחזור, טיפסו ועלו, הוציאו ראשם החוצה, נשמו אל קירבם מן האוויר הרווה, הרענן של הרחוב הארי השקוע בתרדמה עמוקה. רגעים מספר עוד ליוו בעיניהם את היוצאים שלא נתקלו בשום משמר. אלא משחזרו ונכנסו פנימה והמכסה סגר עליהם קלטו פתאום קולות ירייה. אין לדעת אם אל היוצאים נורו היריות. אבל הלב אינו שקט. הם שמעו יריות.

הלילה עובר, עוד מעט יאיר השחר. אנו מתכוננים לצאת, לחזור ולמסור דין וחשבון מפרשת היציאה. אלא שכאן נטפלו אלינו והפצירו בנו לבל נלך. הן עוד מעט יאיר היום ואין לשוטט בחוצות! סירבתי להישאר כאן יום תמים, אלא שהעייפות כה גדולה, האיברים נכספים למעט מנוחה ואף מארק אָדלמן, מפקד פלוגת הלוחמים בבונקר זה, משדל אותנו להישאר. גם הוא עומד לצאת הלילה ויילוהו אלינו לדרך. והשחר כבר מתדפק בחוצות, ובאמת מן הנמנע לצאת לרחוב.

שהינו כל אותו יום בבונקר בצפייה לערב. לא אחת נשמעו במשך היום פסיעות בולשות מסביב וכבר היינו בטוחים שגרמנים הם, שנתגלו להם סימני חיים מתחת לאדמה. הוחלט שאם נותקף, יישארו הלוחמים עם נשקם ויערכו קרב עם הפולשים, ועל כל האזרחים להיכנס לתעלות הביוב. הנה מוסרים השומרים בבהלה: הם מתקרבים! כולם חשים אל מבוא התעלה. הפניקה גדולה. יללות פחדים ואימה. מוכרחים להשליט שקט תוך איום בנשק ממש. העצבים מתוחים, פחד הצפוי מידי הגרמנים גדול מהפחד מפני המוות עצמו. אבל כל דבר לא אירע אותו יום. הגרמנים לא באו. כנראה שסיירו את הסביבה, קלטו משהו, חשדו, אבל עדיין לא ניסו לחדור. היום מעריב, ואני וחיים פריקר, מאנשי עקיבא, יוצאים לדרך ומארק אדלמן עמנו. מכיוון שגם מארק על "בחורי ההפקר" ייחשב, הנהגים לזלזל בהלכות זהירות, הרינו נוטלים נר להאיר לנו את הדרך. הדבר אסור בתכלית האיסור, הנר יכול להמיט אסון, בכל זאת קשה בלעדיו, ואנו מהלכים בחשאי בין הריסות.

נשבה רוח וכיבתה את הנר. נתקענו בחורבה חשיכה ולא ידענו היכן אנו ואיך ללכת. התחלנו לטפס. פתאום, איני יודעת כיצד, קרה הדבר: מעדו רגלי והוטלתי לתוך בור פעור בין ההריסות. ידעתי שאסור לצעוק. ההרהור הראשון שנצנץ בהכרתי היה: **היכן האקדח?** החברים, בני-לוויית, נבהלו יותר ממני, כי לא ידעו מה אונה לי. בקושי חילצוני מן הבור. צולעת ושרוטה המשכתי ללכת.

אנו קרובים למילא 18, הבונקר הראשי של הארגון היהודי הלוחם. מצב רוחנו עולה. מתכנים תוכניות מבדחות, כיצד נמתח את החבריה בכניסתנו. אבל מה הופתעתי בואי לקרבת הבונקר והנה משהו שם אינו כתמול שלשום. לא הכרתי את המקום ורגע דימיתי שטעינו. משהו נשתנה כאן. החרבות פרוצות, המשמר על יד המבוא אינו, ואף המבוא עצמו – היכן הוא? חרדה תוקפת את הלב. אני מתאמצת להתעלם ממנה – שמא ביקשו אנשי הבונקר להתבצר יותר טוב, והם עצמם גוללו כאן אבנים על המבוא לבל יוכר? אבל הן שישוה מבואות לבונקר. אנו הולכים למבוא השני, לשלישי, לרביעי: אין זכר להם ואף משמר אין. הלב מתמלא זוועת בשורה רעה. אחד מאיתנו פוסק פסוק הסיסמה, שמא מסתתר כאן המשמר ויענה לקראתנו – אין עונה ואין אות.

אנו מתרוצצים כאן מקרוב ובלב – חרדת אסון. בחצר סמוכה הבחנו פתאום בצללים נעים בחשיכה, מי בהליכה ומי בישיבה. תחילה נדמה לנו, שקבוצתינו הן היוצאות לפעול כדרכן ערב ערב. אנו ניגשים בשמחה אל הדמויות המטושטשות, מכירים חברים שלנו. אבל מיד נרתעים למראה האיום – יצורים מגואלים ברפש ובאדמה, חלושים ורועדים כמו לא מעלמא הדין. מישהו מתעלף ושני נושם בכבדות. יהודה נגרובר, מהשומר הצעיר, מחרחר בנשימה חנוקה, כבדה, וטוסייה אלטמן מוטלת פצועת ראש ורגל. אנו מוקפים שברי-אדם, ואלה מספרים לנו בהתרגשות מה אירע להם, איך עלה הכורת על מקלט הלוחמים היהודים במילא 18, ואיך חשו מפלט המעטים.

כאן פגשנו שלושה חברים, שאף הם יצאו עמנו שלוש מן הבונקר בשליחות הגיטו, וחזרו רק עכשיו. הלא הם: טוביה בוז'קובסקי, מרדכי גרוואס מפקד אחת הפלוגות של השומר הצעיר, הקרוי בפנינו מארדק, וישראל קאנאל. גם הם יצאו לחפש מעבר לצד הארי, נתקעו כמונו אי-שם ולא יכלו לחזור. הם נתקלו במשמר גרמני. התנגשו עמו, יצאו בשלום ושהו כל שעות היום במסתרי החרבות דרוכים לקראת האויב. הם הגיעו לכאן לפנינו וכבר שמעו את הזוועה אשר אירעה לבונקר מילא 18.

וזאת אשר הצלנו מפי השרידים על הקורות אותם:

בצהרי היום, בעודם שוכבים ערומים למחצה על יצועיהם, הודיע פתאום המשמר שגרמנים מצויים בקירבת הבונקר וצעדיהם נשמעים במקרים אלה נקוטה היתה בידי הלוחמים היהודים אחת משתי שיטות. הראשונה אמרה: מכיוון שהגרמנים נוהגים לקרוא תחילה ליהודים לצאת החוצה, תצא ראשונה פלוגה שלנו ונשקה חבוי עמה, ולאחר רגעים מספר עליה להמם את הגרמנים ביריות פתאום, ובשעת המהומה להתפורר לכל עבר. חלק יפול וחלק ימלא את נפשו. שיטה שניה אמרה, שאין להיענות לקריאת הגרמנים אלא להישאר בפנים.

אם ינסו לחדור – יש לקדם את פניהם באש. במשך היום אפשר יהיה להחזיק מעמד, כי הגרמנים לא יהיו להיכנס פנימה, ואילו בלילה מוטב לחוש מפלט. ידענו, אמנם, שהגרמנים נוהגים להשתמש גם בגזים, אבל על כך לא נתנו את דעתנו. מישוהו גם מסר, שאם הפנים שרויים במים אין לגזים שליטה. במקרה זה הוחלט לא להיענות לקריאת הגרמנים.

כשהגיעו הגרמנים וקראו לאנשים לצאת החוצה, יצאו האזרחים ועמם מנהיגי הטשומפס והסגירו את עצמם; ואילו מהלוחמים לא יצא איש. הגרמנים הוסיפו והכריזו שכל היוצא יילקח לעבודה, והמסרב – דינו להיירות במקום. חברינו התבצרו בינתיים ליד המבואות וחיכו עם נשק ביד לכניסת הגרמנים. הגרמנים חזרו והבטיחו שכל רע לא יאונה ליוצאים, אבל איש מהם לא נואל לצאת. הגרמנים לא העזו לחדור לבונקר ותחת זאת החלו להחדיר גזים. **והרעה כלתה אל פני הלוחמים.**

כך בא הקץ האיום על מאה ועשרים הלוחמים. הגרמנים לא דנו אותם למיתה מהירה. הם החדירו לתוך הבונקר כמות גזים קטנה והפסיקו, כדי לדכא את הרוח בחנק איטי וממושך. אריה וילנר היה ראשון שקרא ללוחמים: בואו, נתאבד ואל ניפול חיים בידי הגרמנים! החלה פרשה של התאבדויות. קולות יריה בקעו בפנים הבונקר – לוחמים יהודים שלחו יד בנפשם. קרה שאקדח לא פעל ובעליו, אומלל ונבוך, ביקש רחמים מחברו להמיתו, אבל איש לא היה לשלוח יד בחברו. בין הלוחמים בבונקר במילא היה גם לוטק רוטבלאט, מפעילי עקיבא, ויחד עם אמו מאריה. מאריה רוטבלאט ניהלה בימי הגיטו בית מחסה ליתומות. בימי האקציה הגדולה הצליחה להציל רבות מחניכותיה ועם סיומה אספה את הניצולות והקימה בית יתומות באחד הבתים העזובים. מה עלה בגורלן של החניכות בתקופה שבין סיום האקציה ופרוץ המרד הגדול – אינני יודעת. אבל עכשיו נמצאה ליד בנה. באותם רגעים טרגיים של ההתקפה הגרמנית על הבונקר ביקשה מבנה, שיהרוג אותה. ארבע כדורים ירה לוטק באמו ועדיין פרפרה פצועה וזבת דם. לאחר מכן איבד את עצמו לדעת. ברל ברוידא, אשר ידו נפצעה לפני כמה ימים ולא יכול היה לאחוז באקדח, ביקש מחבריו שישומו קץ לחייו. מרדכי אנילביץ' בטח במים שיפיגו את סכנת הגזים, והציע לנסות את השיטה. פתאום בא מישוהו והודיע שנתגלה מוצא סמוי מעיני הגרמנים. אבל רק מעטים הצליחו לצאת מבעד לפתח הזה והנותרים, שעדיין נשארו בחיים, נחלשו מאדי הרעל ונחנקו אט אט מהגזים.

כך נגדעה תפארת הגבורה של ורשה היהודית הלוחמת, הנאבדת. **לוחמים יהודים** מצאו פה את מותם, ובתוכם מרדכי אנילביץ' האהוב וחביב על הלוחמים, המפקד אמיץ הלב, יפה התואר, שגם בשעות האימה ריחפה בת-שחוק על שפתיו. מעטים ניצלו מגיהנום זה. מהם פצועים מנסיון ההתאבדות, מהם שספגו מרעל הגזים לריאותיהם ונשימתם כבדה. בייחוד היה קשה מצבם של מנחם ביגלמן מדרור ויהודה ונגרובר מהשומר הצעיר.

זה היה מחזה איום, מרעיד נפש. הן כולנו חיכינו לסוף, ידענו שהנה הוא קרב ובא וממנו אין מפלט, ובכל זאת הטיל בנו הסיפור הזה צמרמורת זוועה. נקבו בלב האבל על מות חברים והצער על חברים המהלכים מתיים למחצה. והיה רצון אחד – לסיים פרשת גסיסה זו. לא ידענו את נפשנו. כמטורפים התרוצצנו מסביב לבונקר ובציפורנינו ניסינו לעקור את אבני המחסום המגובכות, אולי נצליח להגיע אל הגויות, אולי נוכל ליטול את הנשק. אבל הגרמנים פוצצו הכל בחומר נפץ.

במתי-מעט, בהרגשת יתמות ושכול, קמנו ללכת ממקום איום זה, למצוא מקלט לקומץ החברים הפצועים והתשושים, ושם לחשוב על המחר. השפתיים דובבו מילות פרידה לחברינו הנאמנים והאמיצים, תפארת גבורתנו האומללה שנגדעה, אחרית חלומותינו ותקוותנו שנקברה כאן. חשנו שאנו הולכים מכאן ערומים ומנושלים מנפש, מחלום, מאמונה... הכל נקבר כאן לעד. הלכנו, שיירת גויות נעות כצללים ורוח בהן אין, כרפאים. כך נגרה השיירה לאיטה, דוממת, אבלה והנפש החרדה – עירום ועריה.

1946

(מתוך הספר **בימי כליון ומרד**, של צביה לובטקין, בהוצאת בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד)